

CINC BIFOLIS LITÚRGICS MEDIEVALS DE L'ARXIU DE LA BASÍLICA DELS SANTS JUST I PASTOR (BARCELONA)

per ANA SUÁREZ GONZÁLEZ i JOSEP TORNÉ CUBELLS

RESUM

A l'arxiu de la basílica dels Sants Just i Pastor (Barcelona) es conserven cinc bifolis de pergamí que, tenint en compte la seva escriptura, es poden datar en el primer quart del segle XIII. Procedeixen d'un mateix leccionari de l'ofici i van ser reutilitzats com a contracobertes en tres volums d'un gradual datat els anys 1601-1602 (ms. 1-3 d'aquest arxiu). Es presenta l'estudi extern i intern d'aquests fragments inèdits per tal que noves investigacions permetin determinar si són les úniques peces supervivents d'un nou còdex, desconegut fins ara, o si remeten a un exemplar ja testimoniats per uns altres components dispersos.

Paraules clau: Fragments de còdexs, segle XIII *in.*, leccionari de l'ofici, basílica dels Sants Just i Pastor.

CINCO BIFOLIOS LITÚRGICOS MEDIEVALES DEL ARCHIVO DE LA BASÍLICA DE LOS SANTOS JUSTO Y PASTOR (BARCELONA)

RESUMEN

En el archivo de la basílica de los Santos Justo i Pastor (Barcelona) se conservan cinco bifolios de pergamino que, teniendo en cuenta su escriptura, pueden datarse en el primer cuarto del siglo XIII. Proviene de un mismo leccionario del oficio y fueron reutilizados como contraguardas en tres volúmenes de un gradual fechado en 1601-1602 (ms. 1-3 del mismo

archivo). Se presenta el estudio externo e interno de estos fragmentos inéditos con el fin de que nuevas investigaciones permitan determinar si son las únicas piezas supervivientes de un nuevo códice, desconocido hasta ahora, o si remiten a un ejemplar ya atestiguado por otros componentes dispersos.

Palabras clave: Fragmentos de códices, siglo XIII *in.*, leccionario del oficio, basílica de los Santos Justo y Pastor.

FIVE MEDIEVAL LITURGICAL BIFOLIA FROM THE ARCHIVES OF THE BASILICA OF SAINTS JUSTUS AND PASTOR (BARCELONA)

ABSTRACT

Preserved in the archives of the Basilica of Saints Justus and Pastor (Barcelona) there are five parchment bifolia which, bearing in mind the handwriting, can be dated to the first quarter of the 13th century. They all belong to the same office lectionary and were later re-used as pastedowns in three volumes of a gradual which dates to 1601-1602 (Mss 1-3 of the archives). This article presents an external and internal study of these unpublished fragments so as to make it possible for future research to establish whether they are the only surviving pieces of a new, hitherto unknown, manuscript or whether they in fact belong to a text, the existence of which is already known thanks to other scattered remnants.

Keywords: Manuscript fragments, 13th century, office lectionary, Basilica of Saints Justus and Pastor.

Des de l'any 1965, l'arxiu de la basílica dels Sants Just i Pastor, situada dins del recinte romà al centre antic de Barcelona, reuneix diversos fons documentals¹ que havien estat custodiats i gestionats de forma autònoma per algunes de les institucions vinculades a aquesta església: la parròquia — en especial amb les sèries dels *quinque libri* o registres sacramentals posttridentins —, la junta d'obra, algunes confraries i associacions, les famílies ciutadanes Duran, Crehuet i Gualbes, i la comunitat de preveres o beneficiats (*sine cura animarum*, però amb l'obligació de resar l'ofici diví en comú). Aquesta comunitat de preveres, a més d'una bona part dels 1.170 documents en pergamí conservats, va mantenir fins a la seva extinció una petita col·lecció de grans cantorals o llibres de cor: divuit manuscrits (set en pergamí i onze en paper) i vuit volums impresos dels segles XVII-XIX.

Durant les tasques d'ordenació i catalogació de la secció de pergamins a l'arxiu,² resultava ineludible prestar atenció a la presència dels cinc bifolis objecte d'aquest estudi, que eren, fins fa ben poc, contracobertes — o cobertes encolades a les tapes — de tres d'aquests llibres de cor de gran format, els ms. 1, 2 i 3 del conjunt, integrants d'un gradual acuradament realitzat a principis del segle XVII.³

En la primera pàgina del ms. 1 consten aquests mots: «Incipit prima pars missarum dominicalium: a dominica i aduentus vsque ad sabbatum dominicæ passionis inclusiue.» Al començament del ms. 2, hi llegim: «Secunda pars missarum dominicalium: a dominica de passione vsque

1. Josep CAPDEVILA SOLDEVILA i Josep TORNÉ CUBELLS, «El fons de pergamins medievals de la basílica dels Sants Just i Pastor de Barcelona», *V Jornada Les Basíliques Històriques de Barcelona*, 7-8 novembre 2019: «Bisbes, màrtirs, menestrals i comerciants a la basílica dels Sants Màrtirs Just i Pastor», Barcelona, Ateneu Universitari Sant Pacià (Studia Historica Tarraconensia), en premsa; Josep TORNÉ CUBELLS, «Guia de l'arxiu de la basílica dels Sants Just i Pastor. Notes històriques», *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. 87 (2014), p. 119-134. Aquest treball ha estat realitzat en el marc del projecte d'investigació «Libros, memoria y archivos: cultura escrita en monasterios cistercienses (siglos XII-XIII). LEMACIST», ref. HAR2017-82099-P, finançat per l'Agència Estatal de Investigació i el FEDER dins del programa estatal de foment de la investigació científica i tècnica d'excel·lència, subprograma estatal de generació de coneixement (convocatòria 2017). L'estudi dels fragments no hauria estat possible sense la col·laboració de Josep Capdevila Soldevila, arxiver de Sants Just i Pastor, i de Manel Moreno Sanz, restaurador.
2. Cf. Josep TORNÉ CUBELLS i Josep CAPDEVILA SOLDEVILA, «Catàleg dels pergamins de la basílica dels Sants Just i Pastor de Barcelona (1173-1399)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 32 (2014-2015), p. 9-128.
3. M. C. CABO NADAL i Josep TORNÉ CUBELLS, *Llibres de cor de la Comunitat de Preveres de l'església dels Sants Just i Pastor (Barcelona)* (catàleg inèdit).

ad vigiliam Pentecostes inclusiue. [...] 1601.» I el ms. 3 s'obre amb aquest epígraf: «Ultima pars missarum dominicalium, a dominica Pentecostes inclusiue vsque ad Aduentum exclusiue. 1602.»

Extrets de les plaques de fusta a què estaven adherits, i restaurats el febrer de 2020, els bifolis presenten trets comuns, ja evidents a primera vista, que denoten la pertinença a un mateix còdex, un leccionari de l'ofici que, atesa la seva escriptura, es pot datar en el primer quart del segle XIII.

Per agilitzar la descripció designarem els fragments amb numerals àrabs correlatius 1-5, especificant, quan convingui, els folis que els conformen, mitjançant els romans I i II, tenint present la successió del text.

La correspondència és la següent:

Fragment 1 (bif. F1, f. F1.I-F1.II). Bifoli contracoberta anterior del ms. 1.

Fragment 2 (bif. F2, f. F2.I-F2.II). Bifoli contracoberta posterior del ms. 1.

Fragment 3 (bif. F3, f. F3.I-F3.II). Bifoli contracoberta anterior del ms. 2.

Fragment 4 (bif. F4, f. F4.I-F4.II). Bifoli contracoberta posterior del ms. 2.

Fragment 5 (bif. F5, f. F5.I-F5.II). Bifoli contracoberta posterior del ms. 3.

La contracoberta anterior del ms. 3, desapareguda, era també un bifoli originari del mateix exemplar, com es pot deduir de les empremtes de text *especular* visibles en la fusta. Pel seu interès per a la reconstrucció del còdex d'origen, la tindrem en compte, i la denominarem FX. També van pertànyer al manuscrit set fragments quasi quadrangulars de petit format —52/60 mm × 48/52 mm— fets servir com a reforços.

ELS FRAGMENTS: MATERIALITAT I CONTINGUT

1. *Materialitat*

Com ja s'ha dit, els cinc testimonis són bifolis de pergamí que, excepte F2, han arribat a nosaltres gairebé complets. El text de les cares exteriors de les contracobertes es pot llegir del tot, però no és el cas, com és lògic, del de les internes, que s'ha conservat només fragmentàriament perquè una part dels caràcters gràfics s'han quedat a les contracobertes de fusta d'on es van extreure.

Les dimensions dels fragments són les següents:

F1: 368 × 515 mm, folis de 368 × 254 mm (I) i 368 × 261 mm (II)

F2: Malmès, molt incomplet i de contorn irregular, les dimensions extremes són 201 × 365 mm, folis de 170 × 190 mm (I) i 201 × 175 mm (II).

F3: 370 × 525 mm, folis de 370 × 265 mm (I) i 370 × 260 mm (II).

F4: 370 × 525 mm, folis de 375 × 263 mm (I) i 375 × 262 mm (II).

F5: 374 × 530 mm, folis de 374 × 265 mm (I) i 374 × 265 mm (II).

Els folis mesuraven, per tant, com a mínim 375 × 268 mm.

El suport material és pergamí groguenc i, en tots els casos, quan es feren servir com a contracobertes, es va deixar a l'exterior la cara de pèl dels bifolis (f. F1.Iv i IIr, F2.Ir i IIv, F3.Ir i IIv, F4.Ir i IIv, F5.Iv i IIr); per tant, la *pars munda*, més clara, ha quedat oculta fins a dates ben recents. Es tracta d'una membrana greixosa, amb alguns defectes — ulls, esquinçaments — i en la qual varia el gruix i la flexibilitat entre unes peces i les altres. El pergamí més consistent és el de F2. En F3, el testimoni més greixós i fi dels cinc, la vora de la pell, irregular, coincideix amb la vora de canal de F3.I i l'inferior de tot el bifoli.

El text es disposa en totes les pàgines a dues columnes de 21 rengles. La pauta no s'aprecia en la majoria dels folis; tan sols en F4 és possible dur-hi a terme una anàlisi completa. S'observen en ambdós solidaris línies incises pel costat del pèl i alguns — molt pocs — trets de color, potser com a resultat de l'ús d'una mina dura en la realització. El tipus és bastant complex: les dues columnes de text es limiten externament per verticals dobles i l'intercolumni està partit.⁴ El marge superior arriba als 40 mm (F4) i l'inferior, als 90 mm (F4); el de canal fa 64 mm (F1), i el de plec, 46 mm (F1 i F2). El quadre de justificació mesura 245 × 177 mm i la unitat d'arreglament (UR) és de 12,2 mm.

Per a la major part de la còpia es va utilitzar tinta negra torrada. La roja és present als epígrafs d'identificació i compartimentació del contingut i també es va fer servir, junt amb el blau, el verd i el groc, en inicials decorades utilitzades amb les mateixes finalitats.

L'escriptura és protogòtica calligràfica, molt regular i d'execució correcta. Els fragments F1, F2, F4, F5 i la pàgina F3.Ir són obra d'una sola mà. La de F3.Iv i II, sens dubte de la mateixa escola, presenta algunes particularitats, com la nota tironiana que supleix la conjunció copulativa, formada per dos trets més rectes, o l'ús freqüent de *i* llarga en qualsevol posició, que, amb tot, apareix molt esporàdicament en el text de les altres disset pàgines. Cal pensar, per tant, en la participació de dos artífexs diferents, però educats en el mateix ambient i amb anàloga competència gràfica, o en un sol copista que va escriure en moments distints. Com ho mostren altres aspectes als quals ens referirem més endavant, el text

4. La descripció de la configuració de pàgina en F4.IIr (en mil·límetres) és la següent: 38 + 11 + 68 + 10 + 10 + 68 + 10 + 47 × 40 + 245 + 90.

de F3.Iv i II no estava previst des d'un principi, sinó que es tracta d'una addició.

Si l'escriptura ordinària és acurada, no ho és menys la decorativa, que, a més d'embellir les pàgines, articula el text. S'hi adverteix una jerarquització d'inicials. Destaquen pel seu color i complexitat ornamental una *L* (*Lectio*) que es conserva fragmentàriament a F2.IIv i una *O* (*Octauum*) a F4.IIv, emprades per obrir sengles homilies. Ambdues estan emmarcades i els seus trets essencials s'han substituït per elements vegetals ben resolts. Diverses *I* – en blau i vermell –, també de mòdul gran, marquen l'inici de les perícopes evangèliques («In illo tempore...») de cada dia, les que precedeixen els textos homilètics pròpiament dits, i majúscules de menor mida, també a dues tintes i amb filigrana ornamental, assenyalen el començament de les *lectiones*.

Perforacions en la línia de plec indiquen que els bifolis havien estat units. El començ de la pregària «Deus, qui pro redemptione mundi»,⁵ escrit en humanística cursiva a F5.Iv, podria ser indicatiu que el volum ja s'havia desmembrat en el cinc-cents.⁶

2. Contingut

El contingut dels fragments, ordenats segons la successió del text, és el següent:⁷

5. «Deus, qui pro redemptione mundi uoluisti a Iudeis reprobare», *Oratio ad crucifixum* (ms. 82, f. 175v-176r), cf. Paul SAENGER, *A catalogue of the pre-1500 western manuscript books at the Newberry Library*, Chicago, The University of Chicago Press, 1989, p. 52.
6. És reveladora la posició de l'incipit de l'oració. Se situa perpendicularment al text base originari, al marge interior, pròxim a la línia de plec, en un lloc poc accessible i inapropiat si el propòsit era facilitar-ne la lectura en un còdex que encara estava unit.
7. A fi d'indicar llacunes de text per mutilació dels pergamins, desaparició de caràcters gràfics per altres motius, etc., es faran servir tres punts entre claudàtors [...]. Quan, per a la comprensió del text, es consideri imprescindible restituir lletres o paraules absents dels bifolis com a conseqüència d'aquests problemes de conservació, s'inserirà allò que es supleix també entre claudàtors. S'advertirà per mitjà de tres punts entre parèntesis (...) que s'ha omès en la transcripció una porció de text present en els fragments. Entre parèntesis angulars < > se situarà el text que és fora de la caixa d'escriptura, als marges de les pàgines, i l'afegit entre rengles. En la identificació d'autors i obres citem abreuiadament PL (*Patrologia Latina*, Migne), PG (*Patrologia Graeca*, Migne) i CC (*Corpus Christianorum, series latina*).

[Dominica XVIII^a post pentecosten]

[...]

1. // F2.Ir // [...] consolacio, [qui in se]ipso confusus [est, quod a] b aliis ignoratur.

Lectio [X^a].

Magister, quod est mandatum magnum in lege? Magistrum uocat, cuius non uult esse discipulus (...) [...] (...) medita]ris in corde.

L[ectio XI^a].

M[agnum et minimum] (...) [...] / F2.Iv / [...] [fine membris].

Lectio XII^a.

[...] occidit [aut concupiscit] qui autem occidit (...) non timebis // F5.Ir // *quia diligere maius est quam timere (...) adoptionis spiritum donauit hominibus.*

Pseudo-Iohannes Chrysostomus, *Opus imperfectum in Matthaem, Hom. XLII.*⁸

2. *Congregatis autem Phariseis interrogauit eos Ihesus dicens: Quid uobis uidetur de Christo? cuius filius est? (...) donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Quia (sic) ad tentandum Ihesum fuerant congregati (...) / F5.Iv / (...) ex utero ante luciferum genui te; et: iurauit Do[minus...].*⁹

Hieronymus, *Commentariorum in Matheum libri iv.*¹⁰

[FX.I]

[Dominica XX^a post pentecosten]

// F1.Ir // [...]

[Lectio X^a]

3. [...] Non ergo Christus indiget naui (...) ad intelligenciam spiritualem.

Lectio XI^a.

Ascendit, inquit, in nauiculam et transfretauit, et uenit in ciuitatem suam. Creator rerum (...) / F1.Iv / gratiorem sibi presentem uitam iudicans quam futuram.

8. PG 56, 872-873.

9. Aquesta peça de sant Jeroni segueix l'anterior, a F5, f. Ir, 2a col., al final del cinquè rengle, sense blanc ni rúbrica d'identificació.

10. HIERONYMI PRESBYTERI, *Opera. Pars I. Opera exegetica. 7. Commentariorum in Matheum libri iv*, ed. a cura de David Hurst i Mark Adriaen, Turnhout, Brepols, 1969, CC 77, p. 209-210. PL 26, 165D-167A.

Lectio XII^a.

Merito Christus offerentium fidem non respicit (...) // F1.IIr // qui per hominem oculis adhuc latebat humanis.

Petrus Chrysologus, *Sermo L.*¹¹.

(Signe cruciforme)¹²

4. O mira humilitas! Despectum et debilem (...) / F1.IIv/ (...) et portat illum in domo uirtutum suarum.

Hieronymus, *Commentariorum in Matheum libri IV.*¹³

<Dominica XX[I]^a>¹⁴

VIII^a. Lectio sancti Euangelii secundum Matheum.

In illo tempore dicebat Ihesus turbis [...].¹⁵

[...] FX

// F5.IIr //

5. [...] regnat. Dicat ergo: *Simile est regnum celorum homini regi qui fecit nuptias filio suo. Iam intelligit caritas uestra (...) ut nefas, uitamus.*

Lectio XII^a.

Apertius igitur atque securius [...] / F5.IIr-IIv, F2.IIr-IIv/ [...]quan[to per hoc] transisse iam et [alios audi]mus.

Gregorius, *Homiliae in euangelia, Hom. XXXVIII.*¹⁶

11. SANCTI PETRI CHRYSOLOGI, *Collectio sermonum a felice episcopo parata sermonibus extravagantibus adiectis*, ed. a cura d' Alexander Olivar, Turnhout, Brepols, 1975, CC 24, p. 278-280; Pere CRISÒLEG, *Sermons. II. Sermons XXVIII-LXII bis*, text crític (revisat) per Alexander Olivar, traducció i notes de Jaume Fàbregas i Baqué, Barcelona, Fundació Bernat Metge, 1987, p. 126, 128 i 130. PL 52, 340B-341C.
12. És un signe d'enviament fet en roig. El text no té rúbrica que el diferenciï de l'homilia anterior. En els bifolis supervivents no hi ha la rèplica de la creu i, per tant, ignorem si la inclusió aquí de la peça de sant Jeroni respon a reparar una omisió en un altre lloc del llibre o, per contra, es vol cridar l'atenció sobre el seu trasllat per error en aquest lloc. En tot cas, el comentari de sant Jeroni sí que és pertinent perquè es refereix al passatge del vintè diumenge (Mt. 9,1-2).
13. CC 77, p. 54-55. PL 26, 55A-55C.
14. La rúbrica que identifica el dia és en un costat que se situa al marge de canal perquè no hi ha espai reservat per a ella en la caixa d'escriptura —segona columna de la pàgina— abans de la que obre pas a la novena lectura.
15. La perícope del dia és Mt 22,1-3.
16. GREGORIUS MAGNUS, *Homiliae in euangelia*, ed. a cura de Raymond Étaix, Turnhout, Brepols, 1999 (CC 141), p. 361-363. PL 76, 1283A-1284C.

[Dominica XXII]^a

VIII^a. [Lect]io sancti [Euan]gelii se[cundum] Iohannem.

[In illo tempore e]rat [...].¹⁷

6. [Lectio] sancti Euangelii, quam modo, fratres, audistis, expositione non indiget (...) pretendam uene-// F4.Ir // -rat audiuit (...) qui per spiritum nusquam deerat.

Lectio X^a.

Minus itaque in illo credidit (...) / F4.Iv / (...) Ego [ueniam] et curabo eum.

Lectio XI^a.

Quid est quod regulus rogat (...) Increpata est ergo superbia nostra [...]

Gregorius, *Homiliae in euangelia*, Hom. XXVIII.¹⁸

[Dominica XXIII]

[Lectio XII]^a

// F4. IIr //

7. [...] nubantur; sed de his que cum possunt nubere (...) // F4. IIv // (...) ad Corinthios Paulus apostolus exsequetur.

Hieronymus, *Commentariorum in Matheum libri IV*.¹⁹

<Dominica XXIII^a (sic)>²⁰

VIII^a. Lectio sancti euangelii secundum {Matheum}.²¹

In illo tempore loquente Ihesu ad turbas, ecce princeps unus accessit (...) et uiuet.²² Et reliqua.

17. La perícope del dia és Io 4,46-47.

18. CC 141, p. 239-241. PL 76, 1211A-1211C.

19. CC 77, p. 206-207. PL 26, 164C-165B.

20. Falta espai per a aquesta rúbrica abans de la que identifica la novena lectura – en la segona columna de la pàgina – i, per això, és en un costat que es disposa al marge de canal.

21. Correcció sobre raspat feta en tinta negra.

22. Mt 9,18.

8. Homelia beati Iheronimi presbiteri de eadem lectione.

Octauum signum est secundum [...]

Luculentius 137?²³

// F3.Ir //

9. [...cum exer]citu magno, et opibus nimis (...) et recta faciet cum eo.

Dan 11,13-17.

[Dominica in Trinitate?]²⁴

// F.3.Iv //

[Lectio I^a]

10. [...] tene, et nullatenus dubites (...) et illi soli seruiet.

Lectio [II].

23. Sobre aquesta compilació, Joseph LEMARIÉ, «La collection carolingienne de Luculentius restituée par les deux codices Madrid, Real Academia de la Historia Aemil 17 et 21», *Sacris Erudiri*, vol. 27 (1984), p. 221-371, i Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana: inventari i homilies recuperades», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 18 (2010), p. 71-241. L'homilia s'adscriu a la *Dominica XX^a IIII^a post octabas Pente<costes>* (p. 89). L'incipit i l'èxplot de la peça al ms. 117 de la Biblioteca Pública de Tarragona, de mitjan segle XV, 1459, d'ara endavant, BPET 117 (imatges digitals accessibles a la xarxa a través de la Biblioteca Virtual del Patrimonio Bibliográfico <https://bvpb.mcu.es/>), f. 119r-120r, darrere Mt. 9,18, es «Octauum signum est secundum Matheum in quo princeps unus... iam salua facta es.» En aquest exemplar, procedent del monestir de Santes Creus i testimoni de «la família catalana de l'homiliari de Luculentius» (ibídem, p. 97), romanen en blanc els reservats per a les rúbriques d'identificació i la inicial del fragment evangèlic, per això no s'explicita el dia al qual correspon. En qualsevol cas, és la darrera homilia abans dels textos corresponents al comú dels sants. En relació amb aquest còdex i els seus textos, ibídem, p. 96-99 i 200-213. El text s'atribueix a Jeroni en el fragment que ens ocupa, i no meravella ateses les coincidències entre els seus *Commentariorum in Matheum libri iv* i *Luculentius-137*, ja constatables en el mateix incipit: «Octauum signum est in quo princeps suscitari postulat filiam suam» (CC 77, p. 59). En un altre manuscrit procedent també de Santes Creus —el ms. 139 de la BPE de Tarragona (en endavant, BPET 139, imatges a <https://bvpb.mcu.es/>)—, un homiliari de finals del segle XII no concebut, sembla, per a un ús litúrgic, la rúbrica que identifica l'homilia, l'última del text primigeni, és, com a mínim, un segle posterior i diu així: «Homelia lectionis eiusdem venerabilis Bede presbiteri.» Proposem aquesta identificació amb *Luculentius-137* amb reserves, a causa de l'escassíssim text supervivent. Si, en efecte, com pensem, es tracta d'aquesta peça, caldria afegir el còdex a què remetien els bifolis a l'exhaustiu inventari de «fragments de còdexs catalans amb homilies de Luculentius» degut a Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica...», p. 129-200.
24. Ha quedat en blanc l'espai reservat per a un epígraf i una inicial destacada. Apuntem aquesta festivitat atesa la seva posició en el volum de procedència i les lectures seleccionades. A propòsit d'això, vegeu Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «El llibre místic de Sant Romà de les Bons (Andorra). Biblioteca de l'Abadia de Montserrat, ms. 72», *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 13 (2005), p. 73 i 147.

Firmissime tene, et nullatenus dubites (...) *quem suscitavit a mortuis*
[...]

// F.3.IIr //

[Lectio VII^a]

[...]

qui de hore eius procedit.

Lectio VIII^a.²⁵

Firmissime tene, et nullatenus dubites, Trinitatem Deum immensum
esse uirtute [...] *cendero in infernum, ades.*

[Lectio VIII^a]

Firmissime tene, et nullatenus dubites, unam ex Trinitate personam,
id est Deum Filium (...) / F.3.IIv / *factum ex muliere, factum sub lege.*

Lectio X^a.

Firmissime tene, et nullatenus dubites, Christum Dei Filium sicut de
Deo Patre (...) De ipso enim beato David loquens [...]

*Fulgentius Ruspensis, De fide ad Petrum.*²⁶

UN LECCIONARI FRAGMENTARI DE L'OFICI

És ben petita la porció del còdex medieval que ens n'ha arribat, però és suficient per a una primera aproximació al llibre de procedència. Per comprendre els fragments en el seu medi històric potser no serà del tot superflu recordar que, des del segle XI fins a inicis del XIII, l'elaboració de nombrosos còdexs de leccionaris per a l'ofici diví va ser conseqüència de les mesures contra la negligent i apressada celebració del culte impulsades pel papa sant Gregori VII²⁷ i pels seus successors en la seva

25. Sense espai reservat a la caixa d'escriptura, la rúbrica és al marge superior sobre la primera columna de text.
26. SANCTI FULGENTII EPISCOPI RUSPENSIS, *Opera. De fide ad Petrum seu De regula fidei*, ed. a cura de John Fraipont, Turnhout, *Brepols*, 1968, CC 91A, p. 744 i 747-748. PL 65 694C-0694D i 696D-697C.
27. «Gregorius papa in apostolica sede constitutus, in hac causa tale statutum promulgavit: «A die, inquit, Resurrectionis usque in Sabbatum in albis, et a die Pentecostes usque in Sabbatum eiusdem hebdomadae tres psalmos tantum ad Nocturnas tresque lectiones antiquo more cantamus et legimus. Omnibus aliis diebus per totum annum, si festivitas est, novem psalmos et novem lectiones et responsoria dicimus; aliis autem diebus duodecim psalmos et tres lectiones recitamus. In diebus Dominicis octodecim psalmos, excepto die Paschae et die Pentecostes, et novem lectiones dicimus. Hoc etiam usque quaque iuxta Romanum Ordinem ita fieri statuimus, ut supra notavimus.

ferma voluntat de reforma disciplinària general de l'Església. S'anava imposant en la consciència del clergat secular el deure d'assumir la recitació íntegra de l'ofici (un deure que per als monjos mai no havia deixat de ser l'indiscutible *servitutis pensum*);²⁸ d'ací que a tota l'Europa occidental les esglésies s'anessin dotant dels costosos llibres necessaris per al compliment d'aquesta obligació.²⁹

La naturalesa dels textos conservats, els dies esmentats, la compartimentació en lliçons i el seu nombre indiquen que els bifolis

In octava Paschae historiam: Dignus es Domine, et Apocalypsin iuxta ordinem incipimus» (BERNOLDUS CONSTANTIENSIS, † 1100, *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*, PL 151, 1016-1017 = MGH *Fontes* XV, p. 6). Aquest estatut fou compilat per GRATIANUS, *Concordia discordantium canonum seu Decretum Gratiani*, III, *De consecratione, distinctio 5*, [pars 4], cap. 15: «De ordine officiorum». (Emil FRIEDBERG, ed., a *Corpus Iuris Canonici*, vol. 1, Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1879, reimpr.: Graz, Akademische Druck - u. Verlagsanstalt, 1959; versió pdf: Columbia University Libraries Digital Collections; versió html: Bayerische Staatsbibliothek). Cf. Mario RIGHETTI, *Historia de la Liturgia*, vol. 1, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1955, p. 1073-1085 i 1129-1131 (BA.C, 132).

28. *Regula Benedicti* 50,4.

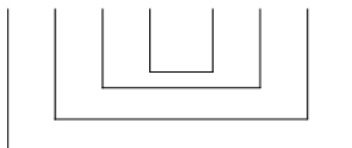
29. Deure seriós dels clergues implícit en tota la patrística llatina i explicitat canònicament per als preveres al Concili d'Agde de l'any 506, de vegades citat a través del cànon 8 del Nannetensi, és a dir, de Nantes l'any 658. Es tracta d'una norma recordada en època carolíngia (HINCMAR DE REIMS, † 882, *Capitula synodica*, c. 9: PL 125, 775) i recollida en algunes compilacions jurídiques anteriors a la reforma gregoriana (BURKHARD DE WORMS, † 1023, *Decretorum libri* XX, II, c. 104: PL 140, 644; SANT IU DE CHARTRES, † 1116, *Decretum*, VI, c. 181: PL 161, 486) fins a passar al *Decretum Gratiani*, dist. XCI, c. 2 i a les *Decretales Gregorii IX*, II, III, tít. XLI: *De celebratione missarum et sacramento Eucharistiae et divinis officiis: Presbyter tenetur horis debitis dicere horas canonicas, permittitur tamen sibi ex causa dicere eas usque ad vespervas inclusive. H.d. secundum unum intellectum*, cap. II: «Ex concilio Agathensi» (var. a *Decretum Gratiani*: Nannetensi): «Presbyter, mane matutinale officio expleto, pensum servitutis suae canendo videlicet primam, tertiam, sextam, nonam veperamque persolvat, ita tamen, ut horis competentibus et signatis, iuxta possibilitatem, aut a se aut a scholaribus publice compleantur. Deinde peractis horis et infirmis visitatis, si voluerit, exeat ad opus rurale ieiunus, ut iterum necessitatibus peregrinorum et hospitum, sive diversorum commeanantium, infirmorum quoque atque defunctorum succurrere possit usque ad statutam horam, pro tempore qualitatis vel opportunitatis. Ex dictis Benedicti: Propheta dicente: “septies in die laudem dixi tibi” [Ps 118, 164]; qui septenarius numerus a nobis sic impletur, si matutini, primae, tertiae, sextae, nonae, vesperae completorii tempore nostrae servitutis officia persolvamus, quia, sicut Propheta ait: septies in die etc. Nam de nocturnis vigiliis idem ipse Propheta ait: Media nocte surgebam ad confitendum tibi etc. [Ps 118, 62] Ergo his temporibus laudes Creatori nostro super iudicia suae iustitiae referamus» (Emil FRIEDBERG, ed., a *Corpus Iuris...*, vol. 1, col. 316; vol. II, col. 635).

provenen d'un *lectionarium officii*.³⁰ També se'l pot considerar un homiliari litúrgic,³¹ destinat a l'ofici *ad matutinum* de diumenges i festes. La seguretat que eren dotze les lectures, quatre, per tant, d'adscrietes al tercer nocturn, permet pensar que el còdex de què donen testimoni els fragments es va pensar per a l'ús monàstic de regla o tradició benedictina.³² En el conjunt supervivent només desentona el text bíblic acèfal, Dan 11,13-17, que es troba a F3.Ir i que no recull cap càntic.

Han perdurat porcions *de tempore* corresponents al final de l'any litúrgic, a partir del dinovè diumenge de Pentecosta, i, excepte a F3.Iv-IIv, tan sols s'incorporen les quatre lectures del tercer nocturn, de la novena a la dotzena de l'ofici.

La seqüència textual i la disposició de les planes pèl/carn als folis fan evident que tres dels bifolis supervivents –F1, F2 i F5– formaven part d'un mateix quaternió. Igualment, les restes d'escriptura que han quedat a la contratapa anterior del ms. 3, amb vestigis, a més, de dues rúbriques i d'una *I* destacada decorada en blau i vermell –probable inicial de la introducció a la perícopa evangèlica («In illo tempore...»)–, són suficients per situar la contracoberta desapareguda (FX) en aquest mateix quadern. El fascicle originari, que presentava a l'exterior la *pas pili* del pergamí i on es verificava la «lleï de Gregory», s'ajustaria, per tant, a aquest diagrama:

F2.I F5.I FX F1.I F1.II FX F5.II F2.II

30. Per a la denominació *lectionarium officii*, cf. *List of uniform titles for liturgical works of the Latin rites of the Catholic Church: Recommended by the Working Group on Uniform Headings for Liturgical Works c/o The British Library, Reference Division*, 2a ed. revisada, Londres, IFLA International Office for UBC, 1981.
31. Sobre l'origen, l'evolució i l'estructura d'aquest tipus de llibre litúrgic «indispensable», vegeu Réginald GRÉGOIRE, *Homélieires liturgiques médiévaux. Analyse de manuscrits*, Spoleto, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1980, p. 3-10. L'únic text *discordant* per adoptar sense dubtes aquesta designació és l'acèfal Dan 11,13-17 ([9], F3.Ir).
32. Aimé-Georges MARTIMORT, *Les lectures liturgiques et leurs livres*, Turnhout, Brepols, 1992, p. 83; Gabriel SEGUÍ TROBAT, *Iniciación a las fuentes de la liturgia romana: Los libros litúrgicos romanos anteriores al concilio de Trento*, Barcelona, Centre de Pastoral Litúrgica, 2014, coh. «Cuadernos Phase», 222, p. 79-84.

La mutilació de la peça impedeix saber si, com a foli final de quadern, en F2.IIv s'havia dispost algun element auxiliar per garantir l'ordre correcte dels fascicles, com ara reclam, signatura o ambdós.

El text de F2.IIv continua sense cap salt a F4.I, de manera que F4 era el bifoli extern del quadern següent – també un quaternió? – al còdex de procedència. A un fascicle diferent, posterior, va pertànyer F3. Tal volta seguia el testimoni per F4, però no és prudent afirmar-ho, perquè el text bíblic acèfal, Dan 11,13-17, copiat a F3.Ir, impedeix determinar l'envergadura de la llacuna entre F4 i F3 i, per tant, el nombre de pàgines que manquen. D'altra banda, hi ha la possibilitat que els textos *de tempore* fossin seguits en el mateix volum, com és freqüent, dels corresponents al propi i al comú dels sants. L'única cosa segura és que el salt de text entre els solidaris F3.Iv i F3.IIr – cara de carn de la peça – equival al contingut de dos folis.

Amb talla de més de 643 mm, cosa que es dedueix de les dimensions dels folis que han arribat fins a nosaltres, el còdex fragmentari era mitjà gran³³ i de factura acurada: escriptura calligràfica regular i segura, una mena de pauta relativament complexa, la utilització de tintes de diversos colors i amb inicials decorades força ben resoltes. Tot amb tot, el pergami és defectuós. Sembla, això no obstant i com constatem en altres manuscrits, com si la qualitat del suport hagués anat empitjorant a mesura que s'anava arribant al final del llibre.³⁴

Sí que es poden observar, amb tot, algunes imprevisions o errors de càlcul en la reserva d'espais en blanc, dins de la caixa d'escriptura, per a la inserció d'alguns epígrafs d'identificació o de compartimentació de les peces. Apareix en el marge de canal de F4.IIv la rúbrica que especifica el dia – «Dominica XX[I]^a» – a què corresponen el fragment evangèlic i l'homilia que comença al final de la segona columna de la pàgina, i la destinada a marcar l'inici de la «lectio VIII^a» se situa en el marge superior de F3.IIr.

33. Prenent com a referència la classificació de Carla BOZZOLO i Ezio ORNATO, «Les dimensions», a *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge: Trois essais de codicologie quantitative*, París, Éditions du CNRS, 1983, p. 218.

34. Com s'adverteix, per exemple, en la coneguda *Biblia romànica* de San Isidoro de Lleó (Ana Isabel SUÁREZ GONZÁLEZ, *Patrimonio cultural de San Isidoro de León. B. Serie bibliográfica. Los códices III.1, III.2, III.3, IV y V. Biblia, Liber Capituli, Misal, Lleó*, Universidad de León, 1997, p. 113) i en alguns altres còdexs del mateix origen datats o datables entre mitjan segle XII i el primer quart del XIII.

Potser també indica algun error —la còpia del text en el lloc no previst?, l'omissió d'una rúbrica?— el signe cruciforme roig que apareix a la primera columna de F1.II*r* rere el text homilètic de sant Pere Crisòleg [7], al qual segueix immediatament en el mateix reng, sense cap menció ni diferenciació, un comentari de sant Jeroni a Mt 9,1-2 [8], la lectura evangèlica pròpia del dia. En F5.Ir-*v* hi ha, acèfala, una altra peça dels *Comentaris a l'evangeli segons Mateu*, relativa a Mt 22,41-44 [2] i, per tant, també relacionada amb l'evangeli del dia en què s'insereix, el diumenge dinovè de Pentecosta. En aquest cas, de nou, un text de sant Jeroni és la continuació immediata d'una altra homilia —del Pseudo Crisòstom [1]—, sense espai en blanc o rúbrica que l'individualitzi i sense cap mena de reclam d'atenció.

Els bifolis revelen l'execució del conjunt supervivent en, si més no, dos temps. El fragment bíblic acèfal Dan 11,13-17, que és a F3.Ir, ocupa tan sols la primera columna de text i els quatre primers rengles de la segona, que ha quedat en blanc en gran part. Fa la impressió que el manuscrit es va donar per acabat aquí i que posteriorment va ser ampliat amb la incorporació de noves peces a partir de F3.Iv o per la mateixa mà de les pàgines precedents o bé per una altra formada en el mateix ambient gràfic, com s'ha dit abans. Es pot pensar, per això, que el quadern de què dona testimoni aquest bifoli, el de pitjor pergami, era el darrer del manuscrit.

Les pàgines F3.Iv-II*v* van rebre les lliçons o lectures per a un ofici complet, és a dir, la totalitat de les lectures, no solament les del tercer nocturn, ja que se'n conserven la primera, la vuitena i la novena completes, la segona i la desena àpodes i el final de la setena. Potser va ser una bona manera d'aprofitar, per ampliar el contingut de l'exemplar, les pàgines que havien quedat en blanc. Les inicials decorades d'aquesta secció, en tots els casos la F (Firmissime), que marquen el començament de les *lectiones*, es van decorar en roig viu i granat, no pas en roig i blau com les del sector originari del conjunt. Compten també aquestes pàgines amb algunes de les rúbriques indicadores del número de lectures, però queda en blanc l'ampli reservat que, a l'inici de F3.Iv, hauria d'haver portat una majúscula destacada i l'epígraf identificador de la festivitat, cosa que indica que aquesta addició no va arribar a enllestir-se.

On es va elaborar aquest homiliari litúrgic protogòtic al primer quart del segle XIII, i per a qui? Per ara, no és possible contextualitzar-lo.

Només dues de les homilies formen part de la cèlebre compilació de Pau Diaca³⁵ i són moltes les coincidències amb el leccionari tipus cistercenc que recull el ms. 114 de la Bibliothèque Municipale de Dijon (d'ara endavant, BMD 114) procedent de Cîteaux,³⁶ en la selecció i extensió de les peces homilètiques per als diumenges dinovè a vint-i-quatrè de Pentecosta.³⁷ Amb tot, encara que mai no poden descartar-se les desviacions o adaptacions locals, les divergències constatades impedeixen afirmar que allò testimoniàt era un leccionari *ad usum* d'una casa de Cister.³⁸ Pel que fa a l'últim ofici originari supervivent en els bifolis que ens ocupen, i per la seva ubicació, corresponent al vint-i-cinquè diumenge, la discrepància és total. A F4.IIv, el fragment evangèlic que serveix de base a l'homilia és Mt 9,18, en lloc de Io 6,5-6, present a BMD 114.³⁹ Tot i així, un element podria indicar un canvi en relació amb el model principal que els artífexs tenien al davant per traslladar. En la rúbrica que precedeix Mt 9,18, a F4.IIv hi ha una important correcció posterior sobre un raspat: «Matheum», escrit en tinta negra, substitueix el nom d'un altre evangelista. La perícopa adscrita a aquest diumenge en l'exemplar, sí que provenia de l'evangeli segons sant Joan?

Hem suposat, a partir dels textos, extrets del tractat *De fide ad Petrum* de Fulgenci de Ruspe, que l'ofici nocturn afegit a F3.Iv-IIv era el propi del diumenge de la Trinitat. La importància concedida a aquesta festivitat, la seva ubicació i la possible elecció de l'homilia 137 de Luculenci per al vint-i-cinquè diumenge de Pentecosta —cosa que, per l'escassísim text

35. Els textos [1] i [3] es troben, amb més extensió, a Pau Diaca II (part d'estiu) 90 i 89, respectivament.

36. Digitalització del manuscrit disponible a <http://patrimoine.bm-dijon.fr/>.

37. BMD 114, f. 61r-63v.

38. Falten a BMD 114 les peces 2, 4 (originàries) i els textos afegits a F3.Iv-IIv [9]. També són diferents la perícopa i l'homilia del vint-i-cinquè diumenge [8]. Sobre aquest leccionari tipus de l'ordre, és molt interessant la detallada anàlisi de Réginald GRÉGOIRE, «L'Homélaire cistercien du manuscrit 114(82) de Dijon», *Cîteaux: Commentarii Cistercienses*, núm. 28, 1977, p. 133-207. Una aproximació més recent, amb referència només a les lectures, a Chrisogonus WADELLE (Diane J. Reilly, ed.), «The Cistercian night office lectionary in the twelfth century», *Cîteaux: Commentarii Cistercienses*, núm. 66, 2015, p. 99-153.

39. BMD 114, f. 63r. Cf. Réginald GRÉGOIRE, «L'Homélaire cistercien...», p. 179, núm. 308, i Chrisogonus WADELLE (Diane J. Reilly, ed.), «The Cistercian night office...», p. 130, núm. 168.

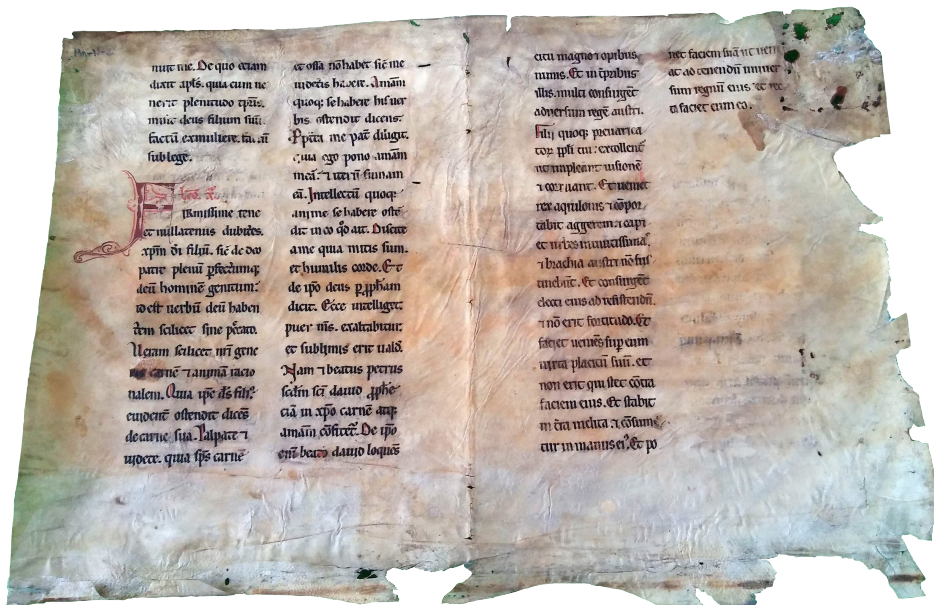
supervivent, l'íncipit «Octauum signum est secundum»,⁴⁰ no és possible assegurar — ens duu a pensar que el manuscrit litúrgic del primer quart del segle XIII, testimoniats pels bifolis, podia haver estat confegit a Catalunya.

Esperem que aquest estudi i les imatges adjuntes facilitin la identificació i la recuperació d'altres components d'aquest llibre incomplet i que, amb el recurs a eventuais nous testimonis, es puguin resoldre algunes de les incògnites plantejades.

40. Per això, només hem pogut fer la confrontació del fragment evangèlic —Mt 9,18— que precedeix l'homilia amb el que apareix en quatre testimonis més. Dos, els còdexs 17 i 21 de la Biblioteca de la Real Academia de la Historia —digitalitzats i accessibles a <https://www.rah.es/biblioteca-digital/>—, d'ara endavant, BRAH 17 i BRAH 21, són originaris de Sant Cugat (Anscari M. MUNDÓ, «Entorn de dos còdexs del segle Xe de Sant Cugat del Vallès», *Faventia*, vol. 4, núm. 2 (1982), p. 7-21, i Joseph LEMARIÉ, «La collection...», p. 222-228). I els altres dos, els ja citats (nota 23) BPET 117 (de 1459) i 139, de finals del segle XII, provenen del monestir cistercenc de Santes Creus (Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus: Noticia para su estudio y catálogo de los manuscritos que de dicha procedencia se conservan*, Tarragona, Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV, 1952, p. 94 i 105-107). A F4.IV, hi llegim «In illo tempore loquente Ihesu ad turbas, ecce princeps unus accessit, et adorauit eum, dicens: Domine, filia mea modo defuncta est, sed ueni, impone manum tuam super eam, et uiuet. Et reliqua.» La perícopie és més llarga que la transmesa a BRAH 17 i BRAH 21 i coincideix en extensió amb la que recullen BPET 117 i BPET 139. Comparteix amb el text d'aquest últim volum la variant *adorauit* enfront de l'*adorabat* de les altres (*adorabat* en BRAH 17 i BPET 117, *adorabat* en BRAH 2).

Làmina 1. F4.IIv i F4.Ir.

Làmina 2. F3.IIv i F3.Ir.